ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ПИЛИПА ОРЛИКА[1]

Кокошко Ф. І.

DOI: 10.53672/ej.6.2017.04[1] Check for updates

Анотація. Конституція Пилипа Орлика 1710 року належить до найвідоміших пам'яток української політико-правової думки, і саме її Кокошко Ф. І. (Міжнародний класичний університет імені Пилипа Орлика, м. Миколаїв) розглядає як вершину діяльності гетьмана, що прагнув побудувати державну владу на засадах її поділу. Стаття поєднує біографічний нарис з історико-правовим аналізом документа й спирається на праці Б. Крупницького, О. Апанович, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного, І. та О. Кресіних, М. Василенка, Д. Дорошенка, А. Слюсаренка й М. Томенка. Автор простежує шлях Орлика від навчання в Київській колегії, служби консисторським писарем (з 1692 р.) і в Генеральній військовій канцелярії до вірності І. Мазепі у 1708–1709 рр. та вигнання після Полтавської битви. Окремо висвітлено долю спадщини Мазепи (до 1,2 млн шведських рейхсталерів), яка дісталася А. Войнаровському й залишила емігрантів без засобів, і склад першої української політичної еміграції: близько 50 представників старшини, майже 500 козаків і понад 4 тис. запорожців. Причинами появи «Договорів і постанов прав і вольностей військових» від 5 квітня 1710 р. автор називає юридичну несформованість політичного життя Гетьманщини, тиск московського самодержавства та прагнення старшини обмежити гетьманську владу, а сам документ кваліфікує як суспільний договір між провідником і народом. Схарактеризовано латинську й староукраїнську версії, структуру (преамбула та 16 статей), відокремлення державного скарбу від гетьманського, виборність полковників і сотників, повноваження старшинської ради як своєрідного козацького парламенту, гарантії особливого становища Запоріжжя та курс на відокремлення України від росії під шведською протекцією. Кокошко Ф. І. обстоює пріоритет Орлика перед Ш. Л. Монтеск'є щодо ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову, водночас визнає декларативність частини положень, адже у вигнанні гетьман і старшина поступалися тим, чим фактично не володіли. Наведено й думку А. Г. Слюсаренка та М. В. Томенка, що конституція діяла на Правобережній Україні до 1714 року. Висновок статті: Бендерська конституція є не «емігрантським твором», а загальноукраїнським політичним актом, вартим уваги істориків права, конституціоналістів і викладачів юридичних дисциплін.

Ключові слова: Пилип Орлик, Конституція Пилипа Орлика, Бендерська конституція 1710 року, гетьманська влада, поділ влади, суспільний договір, старшинська рада, козацько-гетьманська доба, мазепинська еміграція, історія української конституції.

Political and Legal Aspects of the Activity of Pylyp Orlyk

Kokoshko F. I.

Abstract. The Constitution of Pylyp Orlyk of 1710 is among the best-known monuments of Ukrainian political and legal thought, and Kokoshko F. I. (Pylyp Orlyk International Classical University, Mykolaiv) treats it as the culmination of the hetman's efforts to build state power on the separation of powers. The article combines a biographical sketch with a historical and legal analysis of the document, drawing on B. Krupnytskyi, O. Apanovych, N. Polonska-Vasylenko, O. Subtelny, D. Doroshenko, A. Sliusarenko and M. Tomenko. The author follows Orlyk's path from the Kyiv Collegium and the General Military Chancellery to his loyalty to Ivan Mazepa in 1708–1709 and exile after the Battle of Poltava, and discusses the fate of Mazepa's fortune (up to 1.2 million Swedish riksdaler),

which passed to A. Voinarovskyi and left the emigrants without means. The causes of the Pacts and Constitutions of 5 April 1710 are seen in the legal immaturity of the Hetmanate's political life, pressure from Muscovite autocracy and the officers' wish to limit the hetman's power, and the document is characterized as a social contract between the leader and the people. The paper describes the Latin and Old Ukrainian versions, the structure (preamble and 16 articles), separation of the state treasury from the hetman's, election of colonels and captains, the powers of the officers' council as a kind of Cossack parliament and the course towards separating Ukraine from russia under Swedish protection. The author claims Orlyk's priority over Montesquieu in dividing power into legislative, executive and judicial branches, while admitting that some provisions were declarative, and concludes that the Bender Constitution was an all-Ukrainian political act rather than an émigré work.

Keywords: Pylyp Orlyk, Constitution of 1710, Bender Constitution, Cossack Hetmanate, separation of powers, social contract, hetman power, Mazepa emigration, Ukrainian constitutional history.

Вперше оприлюднено: *сайт журналу «Судово-психологічна експертиза», 18.12.2017; DOI:* ***10.53672/ej.6.2017.04***[1].

Повний текст

Текст статті. Сподвижник Івана Мазепи, гетьман у вигнанні, дипломат Пилип Орлик написав Конституцію і цей документ прославив його на все життя. Пилип Орлик народився 11 жовтня 1672 р. Його батько - Степан походив з відомого аристократичного роду. Орлики – це старовинна баронська родина, представники якої жили у Чехії, Моравії і на Шлезьку. Через політичні обставини деякі її представники змушені були емігрувати. Одні Орлики, католики, подалися до Польщі, а інші – протестанти - емігрували до Прусії і тут увійшли з часом до складу німецької аристократії. Саме з польської лінії, що згодом осіла в Литві, й походив майбутній український гетьман.

На жаль, дуже рано Пилипко осиротів – його батько, який був учасником польсько-турецької війни, загинув під Хотином у грудні 1673 р. на 51 році життя. Мати - Ірина (за джерелами), можливо, – з православного роду Малаховських. Вона сама виховувала і становила на ноги сина. Ймовірно, саме за її ініціативою він був охрещений за православним обрядом. Початкову освіту Пилип отримав у Литві, а щоб здобути вищу, перебрався в Україну, до Києва. Тут він став студентом Київської Колегії (майбутньої Києво-Могилянської академії) [1].

Досить тривалий час Києво-Могилянська академія (цей статус вона отримала згідно з царськими указами Петра I від 1694 і 1701 рр.) була єдиним вищим навчальним закладом Східної Європи, у якому могли навчатися як представники всіх станів населення України, так і жителі інших країн. Саме з «Могилянки», як лагідно називали і називають свою alma-mater студенти, вийшло чимало державних, церковних і наукових діячів України та всієї Східної Європи. П. Орлик став одним з найзначніших випускників «Могилянки», що, як і більшість її сучасних студентів, навчався з великим бажанням і наполегливістю.

В академії Пилип Орлик виявляв особливий інтерес до філософсько-богословських проблем, добре оволодів латинською мовою, а також бароковим пишним красномовним стилем. Навчився в логічній, ясній, прозорій формі складати листи, меморіали, звернення, маніфести. Він, безсумнівно, був обдарований від Бога письменницьким хистом [2].

П. Орлик з 1692 р. розпочав свою кар'єру консисторського писаря у Київській митрополії, а десь із 1693 р. – він уже працював в Генеральній військовій канцелярії. Життя пов'язало навіки двох непересічних особистостей XVII–XVIII ст. – тогочасного гетьмана І. Мазепу і майбутнього – П. Орлика. Орлик не раз підкреслював, що він зберіг вірність Мазепі. І це правда. Він поставив на карту і свій недавно набутий матеріяльний статок, і свою родину, і своє життя, а гетьмана не покинув. У вирішальні моменти 1708-1709 рр. він на боці Мазепи. На доручення гетьмана складає у жовтні 1708 р. латинську інструкцію для Бистрицького, який мав пертрактувати з Карлом XII і його канцлером графом Піпером. Разом з Мазепою переправився він через Десну і разом зі Шведами і Мазепою перебув цілу кампанію на Україні. Після Полтавського бою Орлик пішов на вигнання слідом за гетьманом, взявши з собою дружину і своїх швагрів, Герциків.

Битва під Полтавою стала катастрофою для національно-визвольних змагань під проводом І. Мазепи. Ясновельможний не тільки не зміг об'єднати українців у боротьбі за відокремлення Гетьманщини від Московського царства, а й позбувся українського терену, більшості однодумців і спільників, військового щастя і, врешті-решт, власного життя. Смерть І.Мазепи 21 вересня 1709 р. поставила перед його прихильниками вічне питання: що робити далі?

Дві справи цікавили тоді українську еміграцію: хто буде гетьманом після смерті Мазепи, і кому дістанеться той значний маєток в золоті й дорогоцінностях, які привіз з собою Мазепа до Бендер. Загально панувала думка, що це майно старого гетьмана має послужити на користь державної української справи та війська, що зібралось на турецькій території. У цім відношенні особа А. Войнаровського, племінника Мазепи і насщадка приватного майна гетьмана, виступила само собою на перший план. На нього дивилися і шведські кола, і гетьманське оточення, як на будучого гетьмана України. Але Войнаровський категорично відмовився від кандидатури на гетьманство. В умовах емігрантського життя було це хоч і почесне, але прикре і докучливе завдання. Усю свою енергію повернув цей жадібний до життя, може трохи легкодумний небіж Мазепи на те, аби забезпечити за собою майно померлого гетьмана.

Питання про спадщину І.Мазепи, що включала як військову скарбницю, так і приватне майно найбагатшої у козацькій державі людини (до 1,2 млн. шведських рейхсталерів), було далеко не риторичним, а стратегічним, тому що надії на реванш українців у боротьбі з Московським царством значною мірою залежали від наявності грошей – цього споконвічного «нерву війни» [3].

Скарби дістав Войнаровський, і значною мірою тим була визначена подальша доля еміграції, яка залишилася без ніяких засобів [4].

Але ці, як на той час, величезні грошові статки не дуже прислужили небожу Мазепи. Войнаровський, як потенційно небезпечна політична фігура, був у 1716 р. з наказу Петра I викрадений серед білого дня у Гамбурзі, таємно перевезений до Санкт-Петербургу, а звідти після допитів засланий у Якутськ; помер на засланні 1742 р., мало скориставшись гетьманськими грішми, що дісталися до його рук не зовсім щирою правдою.

Ось так через жадібність однієї людини та його спільників українське козацтво і старшина залишились у Бендерах без засобів існування.

За І. Мазепою пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців, саме вони, «мазепинці», як часом їх називають історики, і стали першою українською політичною еміграцією [5]. Перейняття гетьманської булави, хоч і в еміграційних умовах, вимагало значних видатків: чого коштувала сама резиденція, зносини з чужими урядами, дипломатична праця в орієнтальних умовах, серед турків і татар. А чим задовольнити потреби козацько-запорізького війська?

Новообраний гетьман намагається завоювати собі підтримку як серед своїх прихильників у Молдавії, так і серед населення України, для цього того ж дня приймається угода, що увійшла в історію під назвою «Конституція Пилипа Орлика», або Бендерська конституція 1710 року. Цей документ є визначною пам'яткою політичної і правової думки козацько-гетьманської доби.

У 2010 році віднайшли оригінал і копії Конституції староукраїнською мовою, що, безсумнівно, стало надзвичайною подією для нашої держави. Повна назва: «Договори і постанови прав і вольностей військових між ясновельможним його милості паном Филипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між Генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорозьким на спільній з обох боків раді затверджені при вільній елекції формальною присягою від того ж ясновельможного гетьмана підтверджені року від Різдва Христового 1710 місяця квітня 5».

Причиною виникнення даного документу стала юридична несформованність політичного життя Гетьманщини. Сильний вплив московського самодержавства тягнув владу гетьмана до такої ж самої деспотії, що було майже неможливо, враховуючи свобідний дух козацької вольниці [6].

До того ж станові інтереси старшини вимагали обмеження гетьманської влади. В останній чверті XVII століття станові устремління старшини почали потроху оформлюватися, але форми участі в управління до Конституції Пилипа Орлика не зафіксовані, бо старшина слабко відстоювала їх юридичним шляхом.

Зовсім нову форму, не властиву українським документам до неї, як то угоди, договори, статті - мала проголошена конституція. Це вже був суспільний договір, укладений між провідником і народом, укладений навічно.

Зародженню в Україні конституційно-правових відносин посприяли наслідки Національно-визвольної війни 1648-1657 рр. Побутує думка, що першою національною державою у сучасному розумінні цього слова була Україна у той період.

У підготовці проекту Конституції 1710 року крім Пилипа Орлика, також брали участь Андрій Войнаровський, Григорій Герцик, Кость Гордієнко та інші представники військових, духовних і світських кіл тогочасного українського суспільства.

Цей документ було складено вільно і без усілякого тиску з будь-якої сторони [7]. Текст написано латинською та староукраїнською канцелярською мовами. Латиномовна версія повніша за рахунок викладу етно-генетичних легенд та опису надуживань старшини в Україні. Слід думати, саме вона була варіантом тексту, який призначався для міжнародного використання. Оригінальними є обидві версії, хоча при порівняльному аналізі є певні змістовні відмінності.

Цей документ не варто переоцінювати, але й жодним чином не можна його недооцінювати. Це - наша самоідентифікація. Це - наша європейська сутність. Якщо сьогодні говорять про наше самобутнє самовизначення, то покоління Пилипа Орлика самоідентифікувалося як частина європейського цілого цією конституцією. Гасла, які були на той час притаманні вільній Європі, закладені у ній [8].

Якщо проаналізувати положення Конституції Пилипа Орлика щодо належності ідей поділу влади і природного права, то можна переконливо стверджувати, що положення про першість поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову належать саме Пилипу Орлику, а не Ш.Л. Монтеск'є. Ідею теорії природного права гетьман запозичив у вчених Західної Європи і творчо вдосконалив у проекті Конституції.

Головний зміст документу – домовленість між гетьманом Пилипом Орликом і його соратниками-козаками з шведським королем Карлом XII як захисником і гарантом незалежності України, на підставі якого Україна відходила під шведську протекцію, а її громадяни керувалися нею у повсякденному житті. Орлик брав на себе зобов'язання щодо: обмеження гетьманського самодержавства, збільшення і розгортання козачого демократизму в керівництві, зменшення соціального гноблення міщан і селян, захисту привілеїв козацького стану, збереження особливого положення запорозіких козаків, боротьби за політичне і церковне відокремлення України від росії, у випадку перемоги мазепинців і перетворення Пилипа Орлика з гетьмана у вигнанні в законного керівника нації [9].

Конституція складається з преамбули (вступу) і 16 статей. Передмова починається з пояснення, чому Україна розриває спілку з росією і переходить під протекцію Швеції. Піднявши український народ на повстання і визволивши Україну від польського ярма, Богдан Хмельницький, як рівну до рівної, приєднав Україну до Московщини, уклавши з останньою угоду, котрою мали регулюватися відносини двох самостійних держав. Український народ і його керманичі плекали сподівання, що Московська держава, як з нами єдиновірна, дотримає обов'язків своїх, відбитих та присягою стверджених і вічно збереже Запорозьке військо та вільний народ малоросійський непорушно при правах та вольностях під своєю обороною.

Державний скарб відокремлювався від гетьманського. На утримання гетьмана виділялися суворо визначені окремі землі та кошти. Полковники і сотники обиралися демократично – вільними голосами козаків чи сотні. Визначальною рисою орликової Конституції, яка власне робить її однією з найдемократичніших серед усіх тогочасних державних актів, є пункти, які обмежували гетьманську владу на користь старшинської ради – своєрідного козацького парламенту, до якого мали увійти не лише генеральна старшина і полковники, а й представники Запоріжжя та полків по одній заслуженій особі від кожного.

Конституція підкреслювала, що в державі мала бути навічно утверджена єдина християнська віра і що Україна на обох берегах Дніпра стає вільною від іноземного панування.

Цілком зрозуміло, що форма цього документа не позбавлена деяких хиб і помилок, оскільки писався він у надзвичайно складний час в умовах важкого економічного стану пограбованої Вітчизни.

Та сталося не так, як гадалося. Московщина ніколи не дбала про інтереси України (як колись, так і сьогодні, хоча це здоровий політичний прагматизм і за це не можна їй дорікати), приклад цьому – укладення вільнюського сепаративного миру 1656 р. між росіянами і поляками, за яким українську делегацію навіть не допустили до участі у переговорах. А вже після смерті Б. Хмельницького Московська держава численними винайденими способами намагалася зруйнувати військові права та вільності, які ж сама підтвердила, і на народ вільний козацький, якого вона не завойовувала, накласти невільниче ярмо.

Ось тут яскраво висвітлилося розуміння у Конституції П. Орлика національної ідеї як шляху до суверенної, соборної України і порятунку українського народу від російсько-імперських лабет та ще й з виразно-войовничою козацькою емоційністю.

Аналіз конституції викликає і певний скептицизм. Можна сказати, що автори документа поступалися речами, якими володіли. Наприклад, конституція різко обмежувала прерогативи гетьмана. Слід зазначити, що у вигнанні багатьма з них гетьман користуватися не міг.

У деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах.

Запорожцям було обіцяно землі в пониззі Дніпра, хоча цими землями володіла Московія. Отже, хоч наміри і гідні похвали, але не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропоновані заходи і чи могли вони бути здійсненні [10].

Конституція 1710 року не була якимось «емігрантським твором», як дехто намагається сьогодні стверджувати, а загальноукраїнським політичним актом.

Історик і політичний діяч Д. Дорошенко зазначав, що це мала бути Конституція тієї самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці. Вона цікава як показник того рівня політичної думки, якого досягли українські діячі з оточення Мазепи і Орлика. Конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що становить її в ряди найцікавіших історичних пам'яток того часу в цілій Європі [11].

Незважаючи на те, що збройний виступ козаків на чолі з І.Мазепою зазнав невдачі, мазепинці продовжували боротьбу за визволення України з російських кайданів, збирали людські і матеріальні сили, переосмислювали причини поразок. Підсумком їх напруженої праці і стала Бендерська Конституція. Гетьман П. Орлик та його прибічники сподівалися, що, акумулюючи спільні зусилля і враховуючи бажання та зацікавленість усіх соціальних прошарків і верств країни, вони отримають шанс виборoти українцям незалежність і краще життя.

Упродовж довгих століть імперські історики зображували поневолення українського народу, фальсифікуючи при цьому факти і події, а всіх, хто чинив їм опір, дискредитували. Грабували і вивозили за межі нашої держави культурні цінності, нищили наші бібліотеки. І все для того, щоб позбавити наш народ історичної пам'яті, минулого, а, отже, і майбутнього.

Процес становлення і розвитку української конституції певною мірою відображає багатовікову боротьбу українського народу за право на свою національну державність.

Історики А.Г.Слюсаренко та М.В. Томенко вважають, що Конституція Пилипа Орлика діяла на Правобережній Україні до 1714 року [12].

Славне ім'я видатного українця Пилипа Орлика, який не був українцем по крові, повинно шануватися у державі, за незалежність якої він все поставив на карту, і історія підтвердила правильність цього вибору.

Список використаних джерел

1. Крупницький, Б. 1956. *Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля*. Мюнхен.
2. Апанович, О.М. 1993. *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.* К.
3. Яковенко, Н. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. 2-ге вид. , К.
4. Полонська-Василенко, Н. 1995. *Історія України*, у 2 т. , т.2: *Від середини XVII століття до 1923 року.* 3-тє вид. , К.
5. Субтельний, О. 1993. *Україна: історія* , пер. з англ. ,3-тє вид. , К.
6. Кресіна, І., Кресін, О. 1993. *Гетьман Пилип Орлик і його конституція*. К.: ПБП «Фотовідеосервіс».
7. Василенко, М.П. 1997. *Конституція Пилипа Орлика*. К.: Українська Видавнича Спілка.
8. Підберезних, І.Є. 2014. Дослідження положень «Договорів і постанов» Пилипа Орлика 1710 року. *Матеріали наукового зібрання «Орликівські читання» 19 грудня 2014 р. – Миколаїв: Вид-во МКУ ім. П. Орлика.*
9. Фігурний, Ю.С. 2004. *Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі.* К.
10. Субтельний, О. 1994. *Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст.* К.: Либідь.
11. Дорошенко, Д. 1991. *Нарис історії України,* передмова О. Денисюка. Львів: Світ.
12. Слюсаренко, А.Г., Томенко, М.В. 1993. *Історія української конституції*. К.

У статті висвітлюються основні віхи життя та діяльності гетьмана України Пилипа Орлика, а також його намагання створити таку модель державної влади, яка б базувалася на принципі поділу влад. Проголошена ним Конституція 1710 року значно випереджає свій час і є визначним документом козацько-гетьманської доби. Хоча положення Основного закону не вдалося втілити в життя, це зовсім не означає, що ми щось незворотньо втратили.

Ключові слова: гетьман, конституція, вольності, національна ідея, боротьба, демократизм, незалежність.

В статье освещаются основные вехи жизни и деятельности гетьмана Украины Филиппа Орлика, а также его попытки создать такую модель государственной власти, которая бы базировалась на принципе разделения властей. Провозглашенная им Конституция 1710 года значительно опережает свое время и является выдающимся документом казацко-гетманской эпохи. Хотя положения Основного закона не удалось воплотить в жизнь, это вовсе не означает, что мы что-то необратимо потеряли.

Ключевые слова: гетьман, конституция, вольности, национальная идея, борьба, демократизм, независимость.

The article highlights the milestones of the life and activity of Ukraine's hetman Philip Orlik, as well as his attempts to create a model of state power that would be based on the principle of separation of powers. The proclaimed Constitution of 1710 is far ahead of its time and is an outstanding document of the Cossack-Hetman era. Although the provisions of the Basic Law could not be implemented, this does not mean that we have irreversibly lost something.

Key words: hetman, constitution, liberties, national idea, struggle, democracy, independence.

References

1. Kokoshko F. I. Polityko-pravovi aspekty diialnosti Pylypa Orlyka [Political and Legal Aspects of the Activity of Pylyp Orlyk]. Sudovo-psykholohichna ekspertyza. Zastosuvannia polihrafa i spetsialnykh znan v yurydychnii praktytsi. 2017. Vol. 2, No. 6 (12). DOI: https://doi.org/10.53672/ej.6.2017.04. URL: https://expertize-journal.org.ua/psihologicheskaya-ekspertiza/771-kokoshko-f-i-politiko-pravovi-aspekti-diyalnosti-pilipa-orlika (onovlena versiia vid 08.11.2026). [in Ukrainian].